

Analysis of Arabic Verses of Bakhtiarnameh (Lamat' Al-Seraj Le- Hazrat Al-Taj)*

Dr. Mohammadreza Najjarian¹

Professor of Persian language and literature, Yazd University

Abstract

Lamat' Al-Seraj Le-Hazrat Al-Taj" is a redrafting of the Sassanid era story "Bakhtiar Nameh" in the late 6th or early 7th century A. H., the author of which has remained unknown. The story recounts the plights of a prince, who has been kidnapped by ten of his father's ministers, and also planned to be executed by the king. For ten nights, he kept entertaining the king by telling ten fascinating stories and so delaying his murder. The purpose of the stories in this work is to elucidate moral views, which is composed with complex prose and is full of Arabic verses. Some of the verses are related to a historical event that the author often brings to confirm a claim, and some of them are mentioned serving as an allegory aimed for advice. In this article, an attempt is made to determine the authenticity of the Arabic verses and their translations by identifying their original poet and his era as well as the semantic and rhetorical relationship between those verses and the fictional prose.

Keywords: Lam'at al-Seraj, Bakhtiarnameh, Arabic Rhyme, prose of the 6th Century A. H., Comparative literature

1. Introduction

One of the literary tendencies and inclinations of the 6th century A. H. was that the amanuenses and poets rewrote precious books, written in plain and simple prose, into a technical prose and an elegant literary language turning the old style into the common style of their contemporary time. Nasrullah

* Date of receiving: 2023/11/21

Date of final accepting: 2024/12/09

1 - email of responsible writer: reza_najjarian@yazd.ac.ir

Munshi calls such a rewriting act as dressing up with "borrowed clothes" and believes that this coat should be worn by someone who has real spiritual value. ". . . and when the meaning is devoid of any beauty from the overall policies and values of original wisdom, if someone even plans to decorate it using some borrowed clothes, that meaning should not take any beauty using any complex structures, and whenever such meaning meets the eyes of some wise critics and prominent masters, they would not pay attention to its ornaments and indeed would be exposed to disgrace." (Shamisa, 2024, p. 65).

Bakhtiyar Nameh contains simple and fluent prose and includes advice and words of wisdom and tells the story of the life of Azadbakht, the King and his son, Bakhtiar, in the pre-Islamic era. This book, which contains sermons, wise words, Wonderful anecdotes, and life lessons, is tendered to Tajuddin in ten chapters. This work was translated into Arabic in the 4th century A.H. and into Persian in the same century during the Samanids. Dagayiqi Marvazi, one of the writers of the 6th and 7th centuries, rewrote this translation, which was simple, into technical prose and called it *Lama'at al-Seraj le Hazrat al-Taj* (the glamour of a lamp for Sir Taj al-Din) and *Rahat alArvah fi Sorour Al-Mifarah*.

There are several narrations of Bakhtiarnameh, and apparently the oldest narration is from Shams al-Dīn Muḥammad Daqayiqī Marvazī, edited by Mohammad Roshan, based on which this research is conducted.

2. Methodology

This research has been done in a descriptive-analytical way by referring to library sources. In *Lama't al-Seraj*, there are elements of Persian fiction, combined with a figurative and complex prose that creates verbal and spiritual complexity. Prose mixed with excessive Arabic has strayed from the path of moderation. One of the ways out of this kind of confusion is to discover the ambiguity of Arabic verses in terms of structure and content. It is necessary to explore what the syntactic and literary position of these verses within the prose is, what defects can be detected in the recitation of the poems, and what cultural and political information is hidden in the Arabic verses.

3. Results and discussion

The author of Bakhtiarnameh is unknown and there is scarce information about his life and time period. The oldest Persian text of this book can be traced back to the late 6th century A. H., which contains the original Pahlavi version or some simple Arabic to Persian translation. This book contains ten chapters, the first chapter of which recounts the birth of the main hero of the story, Bakhtiar, and depicts his plights. His father, Azadbakht, is a king who falls in love with his commander-in-chief's daughter and marries her. The commander, who is not satisfied with this marriage, incites the leaders of the country against him, and he flees the country with his wife. His wife, who is pregnant, gives birth to a son on the way. However, in order to save themselves, the couple decide to leave the baby next to a spring and continue fleeing. A group of bandits find the baby and name him "Khodadad". In his youth, during a conflict with caravaners, Khodadad gets captivated and is taken to the palace of the king, Azadbakht's father.

Azadbakht, who has regained the throne with the support of the king of one of the neighboring territories, finds Khodadad a deserved young man and calling him "Bakhtiar", assigns him to serve in his court. Bakhtiar finds a special position with Azadbakht to such an extreme extent that even the king's ministers feel jealous of him. Hence, With the cooperation of the queen, they slander him. The king gets angry with the prince and orders his death. Therefore, Bakhtiar attempts to entertain him for ten nights by telling ten fascinating stories, and succeeds to delay his death. At the end of the story, the prince escapes from death with the help of one of his knighthood.

In Lama't al-Seraj, the characteristics of old Persian anecdotes and storytelling techniques can be witnessed with technical and sometimes complicated prose; however, the expression of the moral viewpoints of the story is mixed with the Arabic poems to an extremecausing verbal and spiritual complexity. Among the great poets of Arab literature whose poems appear in Bakhtiarnameh are: Zohair Ibn Abi Sulma, Motnabbi, Ibn Al-Moa'taz, Bohtori, Saheb Ibn Abbad, Abu Tammam, Abo al-Fath Al-Bosti.

4. Conclusion

The most frequent Arabic verses appearing in Bakhtiarnameh belong to Arab poets of the Abbasid era, especially Motnabbi, Ibn al-Moa'taz, Bohtori, Ali ibn Al-Hosein ibn Hindu, and Ali ibn Jahm. These verses tend to emphasize the meaning of the Persian text, and occasionally, they are an allegory in support of the moral and didactic messages of the story. The Arabic verses of the book are sometimes proved to be supplementary, including the poem attributed to Abd al-Rahman al-Eydros, which pertains to the 12th century A. H., while the work itself dates back to the 6th and 7th centuries A. H.. Of course, in the Bodelian version, all of the Arabic poems have been removed. The differences in the poems in comparison with the poetic divans is evident, and the mistakes in diacritics, writing, editing, and translation are of supreme importance.

The existence of proverbs among the Arabic verses is one of the prominent features of the book. Also, the index, as well as the historical, social, and political events, and the Arabs' beliefs have been expressed in this work. Therefore there are themes, such as, the generosity of Hatim Ta'ei, the oratorship of Sahban Wael, the praise of Al-Qaem be Amrellah, the appearance of the Holy Zahra (P.B.U.H.) into the women's assembly with a special dress, the dignity of Al-e-Mohallab, breaking allegiance and women's disloyalty, patience, trust in God, the hope for relief, and mistrust to the times.

Reference List in English

Books

- Al-Alousi, M. (1925), *The maturity of the Arabs in knowing the conditions of the Arabs* - vol. 3. [in Arabic]
Abu Tammam, (1993), *Diwan*, description of al-Khatib al-Tabrizi, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi.[in Arabic]
Ibn Mua'taz, A.(2004), *Divan*, Majid Tarad's Commentary, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [in Arabic]
Anis, I.(1989), *Al-Moajm al-Wasit*, Beirut-Lebanon, Dar al-Amwaj.
Al-Baghdadi, (1998) , *Khazanat- Al-Adab*, Volume: 8, Cairo, Abdus Salam Mohammad Haroon. [in Arabic]

- Daqaeiqi Marwzi, S. (1966), *Bakhtiarnameh (Rahat al-Arwah fi Sorur al-Mifrah)*, edited and revised by Zabihullah Safa, Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Dehkhoda, A. (1998), *Dictionary*, Tehran, Tehran University Press
- Fakhouri, H. (1998), *History of Arabic Literature*, Tous Publishing. [in Persian]
- Farroukh, O. (1984), *History of Arabic literature*. J. Second. Beirut: Dar -Alelm Le Almalayin. [in Arabic]
- Lama't al-Seraj le Hazrat Al-Taj*, (Bakhtiarnameh), (1997), published by Mohammad Roshan, Tehran: Farhang Iran Foundation. [in Persian]
- Shamisa, S. (2023), *Poetry Stylistics*, Tehran, Mitra Publications. [in Persian]
- Thaalebi, A. (1420), *Yatimeh al-Dahr*, volume 6, Dar al-Kotob Al-Elamiya, Beirut - Lebanon. [in Arabic]

Journals

- Hakim Azar, M. (2015), style and structure of Lama Al-Seraj lehzrate Al-Taj, *researches of literary criticism and stylistics*, Vol.19, 51-80. [in Persian]
- Hosseini Sarvari, N. (2018), Comparison of Sindbadnameh and Bakhtiarnameh in terms of the pattern of participants in the narration, *Textology of Persian literature*, volume 11, serial number 41, 89-108. [in Persian]
- Jalili, S & et. (2021), Investigating the mythological foundations of Bakhtiarnameh based on familiarization rituals and symbols, *Persian language and literature*, vol. 27, 151-168. [in Persian]
- Rostami, F. (2018), Examining and analyzing the character of women in the three works of Sindbad Nameh, Samak Ayyar and Bakhtiarnameh based on feminist (feminist) criticism, *Language Studies and Lyrical Literature*, Spring, Year 9 - No. 30, 45-54. [in Persian]
- Shahab, A. (1989), review of the book: Bakhtiar Nameh (Lam'at al-Seraj le Hazrat Al-Taj) (edited by Dr. Mohammad Roshan), Tehran, *Kelk*, .14, 370-371 [in Persian]
- Tandeki, K & Tasnimi, A. (2016), Bakhtiarnameh and its stylistic criticism, *Literary Criticism and Stylistic Researches*, 11-37. [in Persian]

Dissertations

- Barzegar Maher, Z. (2009), psychological analysis of women's characteristics in classical literature based on the books of Kalileh and Demaneh, Marzbannameh, Bakhtiarnameh and Sindbadnameh, master's thesis, under the guidance of Mohammad Yavari, Mohaghegh Ardabili University. [in Persian]
- Sarkarfarshi G. (2013), investigation of the dramatic possibilities of Bakhtiar Nameh with the approach of systems theory, under the guidance of Ali Akbar Alizad, Ministry of Science, Research and Technology - University of Arts. [in Persian]
- Tandeki, K. (2014), investigation of fictional elements in Bakhtiarnameh, master's thesis, under the guidance of Ali Tasnimi, Hakim Sabzevari University. [in Persian]

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و ششم، بهار ۱۴۰۴، شماره ۶۴، صفحات ۹-۴۰

DOI: [10.29252/KAVOSH.2025.20813.3510](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2025.20813.3510)

واکاوی اشعار عربی بختیارنامه (لمعة السراج لحضرة التاج)* (مقاله پژوهشی)

دکتر محمدرضا نجاریان^۱

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه یزد

چکیده

«لمعة السراج لحضرة التاج» یک بازنویسی از داستان روزگار ساسانیان «بختیار نامه»، در اواخر قرن ششم یا اوایل قرن هفتم هجری است که نویسنده آن ناشناس است. قصه، حکایت از گرفتاری‌های یک شاهزاده دارد که محسود ده تن از وزیران پدر افتاده و پادشاه در صدد قتل اوست. او در ده شب با بیان ده قصه جذاب، شاه را سرگرم کرده، مرگ خود را به تأخیر می‌اندازد. هدف قصه‌ها تبیین دیدگاه‌های اخلاقی است که با نثری متکلف نوشته شده و سرشار از ابیات عربی است. بعضی از ابیات به واقعه‌ای تاریخی مربوط می‌شوند که نویسنده، آن را برای تأیید مدعا می‌آورد و تعدادی از آن‌ها در جایگاه تمثیل برای پند و اندرز ذکر شده است. در این مقاله سعی بر این است که صحت و سقم ابیات عربی و ترجمه آنها با مشخص کردن شاعر و دوره او و ارتباط معنایی و بلاغی آن ابیات با نثر داستانی، مشخص شود.

واژه‌های کلیدی: لمعة السراج، بختیارنامه، نظم عربی، نثر قرن ششم هجری، ادبیات تطبیقی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۸/۳۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۹/۱۹

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: reza_najarian@yazd.ac.ir

۱- مقدمه

یکی از جریان‌ها و تمایلات ادبی قرن ششم هجری این بود که دبیران و شاعران، کتاب‌های ارزشمند نوشته شده به نثر ساده و مرسل را به نثر فنی و زبان فاخر ادبی بازنویسی می‌کردند و سبک قدیم را به سبک رایج دوره خود در می‌آوردند. نصرالله منشی به این کار، آراستن با «لباس عاریتی» می‌گوید و معتقد است که این لباس را باید به تن کسی کرد که ارزش معنوی داشته باشد. «... و معنی که از پیرایه سیاست کلی و حلیت حکمت اصلی عاطل باشد؛ اگر کسی خواهد که با لباس عاریتی آن را بیاراید به هیچ تکلف جمال نگیرد و هرگاه که بر ناقدان حکیم و مبرزان استاد گذرد به زیور او التفات ننماید و هر آینه در معرض فضیحت افتد» (شمیسا، ۱۴۰۲، ص ۶۵).

بختیار نامه با نثر ساده و روان مشتمل بر پند و اندرز است و به داستان زندگی آزادبخت شاه و پسرش بختیار پیش از اسلام می‌پردازد. این کتاب که حاوی مواعظ، حکمت، عجایب و عبرت است در ده باب، به تاج الدین (۱) تقدیم شده است. این اثر در قرن ۴ به عربی و در همان قرن در زمان سامانیان به فارسی ترجمه شد. دقایقی مروزی از ادبای قرن ۶ و ۷ این ترجمه را که ساده بود به نثر فنی بازنویسی کرد و *لَمْعَةُ السَّرَاجِ لِحَضْرَةِ التَّاجِ* (درخشش چراغ برای جناب تاج الدین) و *رَاحَةُ الْأَرْوَاحِ فِي سُرُورِ الْمِفْرَاحِ* نامید. از بختیارنامه چندین روایت در دست است که ظاهراً قدیمی‌ترین روایت آن از شمس الدین محمد دقایقی مروزی به تصحیح محمد روشن است که این پژوهش بر اساس آن است.

۱-۱- ضرورت پژوهش

در *لَمْعَةُ السَّرَاجِ* عناصرداستانی فارسی، توأم با نثری مصنوع و متكلف است که موجد تعقید لفظی و معنوی می‌شود. نثر آمیخته به عربی مفرط از مسیر اعتدال دور شده

است. از راه های برون رفت از این نوع آشفتگی کشف غموض ابیات عربی از لحاظ ساختاری و محتوایی است. باید دید جایگاه نحوی و ادبی اشعار در میان نثر چیست، چه ایرادهایی در نقل شعر دیده می شود و اطلاعات فرهنگی سیاسی درون بیت عربی چیست؟

۱-۲- پیشینه پژوهش

علی شهاب در مقاله «نقد کتاب بختیار نامه (لمعة السراج لحضرة التاج)» (۱۳۶۷) بیان می کند که بختیار برای برائت خویش و روشن شدن حقیقت به قصه گویی می پردازد. زینب برزگر ماهر در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «تحلیل روان شناختی ویژگی های زنان در ادبیات کلاسیک باتکیه بر کتاب های کلیله و دمنه، مرزبان نامه، بختیارنامه و سندبادنامه» (۱۳۸۹)، مسائل مربوط به زنان را - مثل ازدواج، مسائل جنسی، حمیت، منطق و استدلال، پاک دامنی زن، بدبینی مرد- در کتاب های نامبرده بررسی کرده است.

مریم حسینی در مقاله «مقایسه تطبیقی حکایت های هندی- ایرانی در ادب کلاسیک فارسی» (۱۳۸۶)، نمودها و جلوه های زن را در داستان های طوطی نامه، سندبادنامه، کلیله و دمنه، جوامع الحکایات، سمک عیار، بختیارنامه، مرزبان نامه، گلستان، بهارستان جامی و لطایف الطوایف بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که در داستان هایی مانند بختیارنامه و ... زنان جنس دوم به شمار می آیند؛ اما زن خوب فرمانبر پارسا ستایش می شود و حيله گری و مکاری زنان، از آن نوع که در داستان های با ریشه هندی دیده می شود، وجود ندارد.

حمد حکیم آذر در مقاله «سبک و ساختار لمعة السراج لحضرة التاج» (۱۳۹۴) ویژگی های قصه پردازی قدیم فارسی را با نثری مصنوع و متکلف می بیند که آمیخته به عربی مفرط است.

خدیجه تندکی و علی تسنیمی در مقاله «بختیارنامه و نقد سبک‌شناسانه آن» (۱۳۹۶) به دو نوع ترجمه دقیق و لفظ به لفظ و ترجمه آزاد و منظوم اشعار عربی باختصار اشاره کرده است.

داوود محمدی و فراست دژداه در مقاله «بررسی عناصر داستان در کتاب بختیارنامه» (۱۳۹۷) عناصر داستان را در بختیارنامه ساده و تکراری می‌دانند و معتقدند همیشه خیر در داستان بر شر (وزیران) پیروز است.

نجمه حسینی سروری در مقاله «مقایسه سندیادنامه و بختیارنامه از نظر الگوی مشارکت‌کنندگان روایت» (۱۳۹۸) به این نتیجه رسیده است که عناصر اسطوره‌ای از جمله آیین آشناسازی و مراحل آن، بیابان و کودک سرراهی در بختیارنامه نمود دارند.

۲- بحث

۲-۱- بختیارنامه

مؤلف کتاب بختیارنامه ناشناخته است و اطلاعاتی از زندگی و زمانه او در دست نداریم. کهن‌ترین متن فارسی این کتاب، از اواخر قرن ششم است که از اصل پهلوی یا ترجمه عربی به فارسی ساده است. این کتاب شامل ده باب است که باب اول آن، درباره تولد قهرمان اصلی قصه، بختیار حکایت می‌کند و گرفتاری‌های او را به تصویر می‌کشد. پدر او آزادبخت، پادشاهی است که به دختر سپهسالار خود دل می‌بازد و با او ازدواج می‌کند. سپهسالار که از این وصلت ناخشنود است، سران کشور را ضد او برمی‌انگیزد و او با همسرش از کشور فرار می‌کند. همسرش که باردار است، در راه وضع حمل می‌کند و پسری به دنیا می‌آورد؛ اما آن دو برای نجات خویش، نوزاد را در کنار چشمه‌ای رها می‌کنند و به فرارشان ادامه می‌دهند. گروهی راهزن نوزاد را می‌یابند و نام او را، «خداداد» می‌گذارند. خداداد در جوانی، هنگام درگیری با کاروانیان، اسیر می‌شود و به سرای پادشاه، پدر آزادبخت برده می‌شود. آزادبخت که به یاری پادشاه یکی از ممالک

هم‌جوار، تاج و تخت را بازیافته است، خداداد را جوانی شایسته می‌یابد و او را به خدمت در بارگاه خود می‌گمارد و «بختیار» می‌نامد. بختیار نزد آزادبخت جایگاه خاص می‌یابد؛ به حدی که وزیران شاه به او حسادت می‌ورزند. آن‌ها با همکاری همسرشاه، به او افترا می‌زنند. شاه به شاهزاده خشم می‌گیرد و حکم قتل او را صادر می‌کند. بنابراین، بختیار به مدت ده شب، او را با بیان ده قصه جذاب، سرگرم کرده و مرگ خود را به تأخیر می‌اندازد. در پایان قصه، شاهزاده با کمک یکی از عیاران از مرگ رهایی می‌یابد. در لمعة السراج ویژگی‌های حکایت و قصه‌پردازی قدیم فارسی، با نثری فنی و گاه متکلف دیده می‌شود؛ اما بیان دیدگاه‌های اخلاقی قصه بیش از حد با کلمات عربی درآمخته، سبب تعقید لفظی و معنوی شده است. بنا بر این در مقاله در صدد آن هستیم که اشعار عربی در بختیارنامه را بررسی کنیم و پس از جستجوی سراینده، اعراب‌گذاری دقیق و ترجمه شایسته، جایگاه نحوی-بلاغی بیت در میان نثر مشخص شود.

۲- ۱- ۱- دوره جاهلی

أ- عبید بن الأبرص (؟- ۷ ه. ق)

«هرشجره‌ای که درچمن روزگار بنشانی، ثمره آن باطل نشود و هر تخمی که از خیر و شر درزمین اندازی، ریع آن ضایع نگردد:

الْخَيْرُ يَبْقَى وَإِنْ طَالَ الزَّمَانُ بِهِ وَالشَّرُّ أَخْبَثُ مَا أَوْعَيْتَ مِنْ زَادٍ

(بختیارنامه، ۱۳۷۶: ۱۹۱)

کارنیک حتی درروزگاران دراز باقی خواهد ماند و بدی پلیدترین توشه‌ای است که تو(درانبان)گرفته‌ای.

در باب هفتم «به‌کرد» (۲) از نتایج اعمال خود اظهار شگفتی می‌کند که چگونه با هر عملی که انجام داده، نتیجه همان عمل را تجربه کرده‌است. اگرخطایی رفته، خطا دیده و

اگر عفو کرده به ازای همان گناه بخشیده شده است. بیت عربی همین موضوع را تأکید می‌کند.

ب- زُهِیر بن ابی سُلَیْمی (۱۳۰-... ه. ق)

«نباید که این راز مستر و این سرّ مخدّر را آشکار کنید، بر جان من و جان خود زنهار خورید و حسن نیت من که نتیجه صفای عقیدتست باطل کنید و مصلحت رویت من که ثمره خلوص طویت است، مضمحل گردانید، الا انّ الدّین نصیحة:

وَمَنْ يَكُ ذَا فَضْلٍ فَيَخْلُ بِفَضْلِهِ عَلَى قَوْمِهِ يُسْتَغْنِ عَنْهُ وَيُذَمِّمُ
(همان: ص ۶۳)

هر کس مکنت و توانی دارد، ولی از بخشش آن به قومش بخل بورزد، قومش از او بی‌نیاز خواهند شد و او نکوهش خواهد شد.

در باب اول، سپهسالار که از عمل پادشاه دل چرکین و غضبناک است، روز و شب به فکر انتقام است و در نهایت، بزرگان سپاه را نزد خود می‌خواند و راز خود را با آنان در میان می‌گذارد و از آنها می‌خواهد که آن راز را آشکار نکنند. بیت تمثیلی از توصیه‌ها به پادشاه است.

ج- ابومحمد حسن بن محمد مهلبی (۲۹۱-۳۵۲ ه. ق)

«...در ظلّ شهپر همای همت او به سعادت رسیدم و در جلوه طاووس باغ رفعت او کمالات دیدم:

لَهُ يَدٌ بَرَعَتْ جُوداً بِنَائِلَهَا وَمِنْطَقٌ دُرٌّ فِي الطَّرْسِ يَتَشَرُّ
فَحَاتِمٌ كَامِنٌ فِي بَطْنٍ رَاحَتَهَا وَفِي أَنْوَالِهَا سَحَابٌ مُسْتَتِرٌ

(همان: ۴۱)

او را دستی بخشنده است که بر هر که بدان رسد، بی‌درخواستش می‌بخشد و او را گفتاری است که گوهرش در نوشته پراکنده می‌شود.

پس حاتم طائی در کف دستان او پنهان است و سحبان وائل در میان انگشتان او نهان. (۳)

بیت تمثیل و مربوط به قسمت مقدمه است و مؤلف مشغول ثنای ممدوحی است که در سایه همت او به سعادت رسیده است.

د- حاتم بن عبدالله بن سعد بن حشرَج (؟- ۴۶ ه. ق)

«... برای اقتراح معالی و افتتاح معانی در آن حضرت، اجتماعی باشد و از آن دولت، اصطناعی... و نار القری (۴) از جانب مُخِیم سخای او لمعان می نماید؛ بر مثال کریمان عهد اول این کلمه شریف معول گردانید:

الَّيْلُ يَا رَاقِدُ فَإِنْ لَيْلٌ قَرُّ وَالرَّيْحُ يَا وَاقِدُ رِيحٌ صَرُّ
عَسَى يَرَى نَارَكَ مَنْ يَمُرُّ إِنْ جَلَبَتْ ضَيْفًا فَأَنْتَ حَرُّ
(همان: ۸)

ای کسی که به خواب رفته ای، امشب شب سردی است و ای کسی که آتش روشن می کنی سردبادی سوزان می وزد.

امید است رهگذر آتش تو را ببیند (مهمان تو شود) اگر آتش تو مهمانی را جلب کند، تو آزاد هستی.

این بیت در مقدمه به عنوان تمثیلی است برای امید بهره بردن از منبع عظیم دانش و فضایل آنها آورده شده است. صورت صحیح بیت اینچنین است:

أَوْقِدُ فَإِنْ اللَّيْلُ لَيْلٌ قَرُّ وَالرَّيْحُ يَا مُوقِدُ رِيحٌ صَرُّ
عَلَّ يَرَى نَارَكَ مَنْ يَمُرُّ إِنْ جَلَبَتْ ضَيْفًا فَأَنْتَ حَرُّ
(الآلوسی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۷۸)

آتش برافروز که شبی سرد است و باد سرد و تند می وزد، ای آتش افروز! شاید رهگذری شعله های آتش تو را ببیند، اگر (آتش تو) جلب کند مهمانی را تو آزاده ای.

۲-۱-۲- مخضرم و اموی

(أ) علی(ع)

گفت این زن مرا در جوال افتعال خود کردو به مکر و غدر مطلوب و معهود خود را از روم اینجا آورد:

دَعْ ذِكْرَهُنَّ فَمَا لَهُنَّ وَفَاءٌ رِيحُ الصَّبَا وَعُهُودُهُنَّ سَوَاءٌ
يَكْسِرْنَ قَلْبَكَ ذُمًّا لَا يَجْبِرُنَّهُ وَمِنَ الْوَفَاءِ فَوَادُهُنَّ خِلَاءٌ

(بختیارنامه، ۱۳۷۶: ۲۴۵)

آنها را از یاد ببر، زیرا وفائی ندارند. باد صبا و عهد آنان در ناپایداری برابرند. قلب تو را می‌شکنند و آن را ترمیم نمی‌کنند. دل‌هایشان از وفاداری تهی است. بیت، تمثیلی است از پیمان شکنی و بی‌وفایی زنان. فواد مبتدا و مرفوع است، اما مجرور آمده است.

(ب) سعد بن ناشب المازنی التمیمی (ف ۱۱۰هـ.ق)

۱. «دل پدر از غایت مهر دختر به خونابه جگر مالامال گشته. نامه‌های تهنیت می‌خواند و قطرات اشک از دیده می‌فشاند و این بیت جاهلیت بر زفان می‌راند:

سَأَغْسِلُ عَنِّي الْعَارَ بِالسَّيْفِ جَالِبًا عَلَى قَضَاءِ اللَّهِ مَا كَانَ جَالِبًا

(همان: ۶۰/ البغدادی، ۱۹۹۸، ج ۸: ۱۴۳)

این ننگ را با شمشیر کشیدن بر دشمنان از خود پاک خواهم کرد. تقدیر هر چه را خدا بخواهد به سوی من می‌کشانند. اگر قضاء مرفوع باشد، فاعل «جالباً» است و در صورت نصب مفعول آن. «کان» در معنای «صار» است.

در باب اول، پس از آنکه داستان ازدواج پادشاه با دختر سپهسالار بیان می‌شود، سران و بزرگان نامه‌های تبریک و تهنیت برای سپهسالار نوشتند. سپهسالار با خواندن نامه‌ها، اشک حسرت می‌ریخت و از این که پادشاه بی‌اذن و رخصت او دخترش را

تصاحب کرده، از او کینه به دل گرفت. شعر برای تأکید بر اندوه سپهسالار بیان شده است. قریب به مضمون زیر است:

السَّيْفُ أَصْدَقُ إِنْبَاءٍ مِنَ الْكُتُبِ فِي حَدِّهِ الْحَدُّ بَيْنَ الْجِدِّ وَاللَّعِبِ
(أبو تمام، ۱۴۱۴: ۱۴۲)

شمشیر تیز و جلا داده شده راستگوتر از کتابهای اخترشناسان است و لبه تیز و کشنده آن، فاصل و تعیین کننده مرز بین شوخی و قاطعیت است.

۲- ۱- ۳- دوره عباسی

الف) متنبی (۳۰۳ - ۳۵۴ ه. ق)

۱- «... با خود گفتم که: بلبل بی گل تبسمی نکند و طوطی بی شکر ترنمی ننماید. اجتماع این مرغان فرخ‌لقا بر خضرتی بود و جمعیت این بلبلان خوش‌نوا بر نضرتی باشد.

خَيْرُ الطُّيُورِ عَلَى الْقُصُورِ وَشَرُّهَا يَأْوِي الْخَرَابَ وَيَسْكُنُ النَّاوُوسَا
(همان: ۴۰)

بهترین پرنده‌ها بر بالای قصرها اقامت می‌کنند و بدترین آن‌ها بر خرابی و گورستان مسیحیان

بیت مربوط به قسمت مقدمه مؤلف است که در تأکید مطلب قبل آمده است.

۲- «... دلی که شکسته نوایب بود، به نسیم آن ازهار قوتی گرفت؛ و شخصی که خسته مصایب بود، در ظل آن اشجار صحتی پذیرفت:

وَمَا زِلْتُ حَتَّى قَادَنِي الشُّوقُ نَحْوَهُ يُسَايِرُنِي فِي كُلِّ رَكْبٍ لَهُ ذِكْرُ
وَأَسْتَكْبِرُ الْأَخْبَارَ قَبْلَ لِقَائِهِ فَلَمَّا التَّقَيْنَا صَغَرَ الْخَبَرُ الْخُبْرُ
(همان)

تا زمانی که شوق، مرا به سویش می کشاند، پیوسته یاد او مرا در هر کاروان به دنبال خود می کشید

پیش از آنکه او را ببینم خبرها را بزرگ می شمردم و پس از آنکه با او برخورد کردیم دیدن، بی مقداری و ناچیزی شنیده‌ها را بر ملا ساخت.

این دو بیت به عنوان تمثیل و به قصد مدح آورده شده است.

۳- «... چون نهال انعام در طینه ناطیه غرس بیفتاد، لاجرم ثمره دل مشغولی داد».

وَوَضِعُ النَّدى فِي مَوْضِعِ السَّيْفِ بِالْعُلَى مُضِرُّ كَوْضِعِ السَّيْفِ فِي مَوْضِعِ النَّدى
(همان: ۸۳)

بخشش کردن در جایی که باید شمشیر کشید، همان اندازه برای بزرگی زیانبار است که شمشیر کشیدن در جایی که باید بخشش کرد.

در باب اول کتاب، پادشاه قصد پذیرفتن دزدی در بارگاهش داشته؛ ولی همه او را سرزنش کردند و گفتند که یک دزد، استحقاق این خدمت را ندارد. بیت تمثیلی از عبارات قبل است.

۴- «... نسیم غالیه امانت از روایح شمامه تو به هر مشامی می رسد و آثار کمال انسانیت از نقش خامه تو در هر مقامی ظهور می پذیرد. تو را ببايد رفت و دختر مرا به دیده به بین خود دیدن و به چشم رضا و عین یقین دانستن و نظری بر جهاز او افگندن.

إِذَا نِلْتُ مِنْكَ الْوَدَّ فَالْمَالُ هَيْئٌ وَكُلُّ الَّذِي فَوْقَ التُّرَابِ تُرَابٌ
(همان: ۱۸۷)

زمانی که به محبت تو دست یابم، به دست آوردن مال اهمیتی ندارد. و هر آنچه که روی خاک است مانند خاک برایم بی ارزش است.

در باب پنجم، شاه چین به بوتمام (۵) می گوید که این پادشاه، بسیار بخشنده و بزرگوar است و من در دنیا، همسری از او بهتر برای دختر خود نخواهم یافت. سپس بیت عربی در تأکید این مطلب آمده است. منظور شاعر این است که اگر بتواند دل ممدوح را به

دست آورد، دیگر هیچ چیز و هیچ کسی برایش اهمیتی ندارد، نه مال برایش مهم است و نه آدم‌ها.

(ب) ابن المعتز (۲۴۷ - ۲۹۶ ه. ق)

۱- «... خطرهای شاق چون سبب مرابحت نیامد و سفرهای عراق چون ماده مسامحت نگشت، حریف سپهر دغا آمد و نقش کعبتین خطا، اولی تر آنکه گوشه عزلتی بگزینم و در زاویه سلامتی ساکن بنشینم:

خَلِيْلِيْ اِنَّ الدَّهْرَ مَا تَرَيَانِهٖ فَصَبْرًا وَّ اِلَّا اَيُّ شَيْءٍ سِوَى الصَّبْرِ
عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَّجْعَلَ لَنَا مِنْهُ فَرْجَةً يَّجِيْءُ بِهَا مِنْ حَيْثُ نَذْرِيْ وَلَا نَذْرِيْ

(همان: ۹۳)

ای دوستان من! روزگار همین است که می بینید؛ پس شکایا باشید. امید است که خداوند در مقابل روزگار، گشایشی قرار دهد. گشایشی که آن را از جاهایی که می شناسیم و نمی شناسیم، (به ارمغان) آورد.

در باب دوم، داستان بازرگانی بخت برگشته نقل شده است. این بیت دارای نکات اخلاقی و تعلیمی و عبرت انگیز است که در تأیید متن کتاب آمده و علاج مقابله با سختی‌ها را، صبر و توکل و امید فرج می‌داند.

۲- «چون تو از افضال و نوال هیچ چیز باز نگرفتی، اکنون بروم و آن غله‌ها تمامت بیاورم و به قابض غلات سپارم و خود ندانست که پیش از وی رفته بودند و تمامت غله را برده:

عَذَلْتُ بَنِي عَمْرٍو فَطَالَ لَهُمْ عَذْلِيْ لَعَلَّهُمْ يَوْمًا يُفِيْقُوْنَ مِنْ جَهْلِ
يُعَافُوْنَ اِلَّا مِنْ عُقُولٍ مَّرِيْضَةٍ وَكَمْ مِنْ صَاحِبٍ جَسَمُهُ زَمِنُ الْعَقْلِ

(همان: ۱۰۲)

بنی عمرو را سرزنش کردم و ملامت من بر آن‌ها طولانی شد. شاید آن‌ها روزی از خواب غفلت بیدار شوند. آن‌ها عافیت می‌یابند، مگر از عقل‌های بیمار، و چه بسیار است جسم‌های سالمی که عقل بیمار دارد.

این بیت از باب دوم کتاب و در ادامه بدشمنی‌های آن بازرگان است. آنچه از متن دریافت می‌شود، تمثیل گونه مطالب اوست. اشعار با تغییراتی جزئی چنین آمده است:

عَذَلْتُ بَنِي عَمِّي وَطَابَ بِهِمْ عَذْلِي لَعَلَّهُمْ يَوْمًا يُفِيدُ-----نُقُونِ مِنْ جَهْلٍ
مُعَافِيَنَ إِلَّا مِنْ عُقُولٍ مَرِيضَةٍ وَكَمْ مِنْ صَاحِبِ الْجِسْمِ خَلُوَ مِنَ الْعَقْلِ

(ابن المعتز، ۲۰۰۴: ۳۸۶)

۳- «بازرگان ماجرای محنت روزگار شرح دادن گرفت. محنت ایام و لیالی می‌گفت و به نوک مژه لآلی می‌سفت و حسرت می‌خورد:

وَ كَانَتْ يَدُ الْإِيَّامِ تَقْبَلُ إِمْرَتِي فَصَارَتْ يَدُ الْإِيَّامِ تَنْقُضُنِي نَقْضًا

(بختیارنامه، ۱۳۷۶: ۱۰۳)

دست روزگار تحت فرمان من بود، ولی قدرت آن حکم مرا لغو کرد.

وَ كَانَتْ يَدُ الْإِيَّامِ تَقْبَلُ بَزَّتِي فَصَارَتْ يَدُ الْإِيَّامِ تَنْقُضُنِي نَقْضًا

(ابن المعتز، ۲۰۰۴: ۲۸۹)

دست روزگار تحت فرمان من بود، ولی قدرت آن حکم مرا لغو کرد.

بیت عربی نیز تمثیلی درباره انقلاب زمانه است.

ج) بحتری (۲۰۶ - ۲۸۴ ه. ق): «الوليد بن عبيد بن يحيى الطائي أبو عبادة البحتري»

«و هر کرا بر دقایق بلعجی روزگار، اطلاعی است و از حسیض حسّت بهائم به درجات اصحاب عزایم، ارتفاعی در هر لحظه ازین بهار و نوروزی مطالعه کند و در هر لمحّه‌ای ازین دی و تموزی مشاهده نماید...»

وَمَا أَهْلُ الْمَنَازِلِ غَيْرُ رُكْبٍ مَطَايَاهُمْ رَوَاحٌ وَابْتِكَارُ

لَنَا فِي الدَّهْرِ آمَالٌ طَوَالٌ نُرَجِّيْهَا وَأَعْمَارٌ قِصَارٌ
(بختیارنامه، ۱۳۷۶: ۹۴)

و اهل منزلها همگی افراد کاروانند، مرکب‌هایشان، در رفت و آمد است. ما در عمر خود آرزوهای درازی داریم. ما امیدواریم به همه آن آرزوها بر سیم در حالی که عمرها کوتاه است.

بیت عربی تمثیل است و اشاره دارد که خوشی‌ها ناپایدارند و آرزوها دست نیافتنی.

۱- «... پادشاه گفت: کسی که در طبیعت او چندین صیانت و عفاف و حسن او صاف مجتمع بود، او خزینه‌داری را شاید نه آخور سالاری را. تا خزانه که لابد نظم ملک و ملک بدوست، به وی معمور شود و ذخایر اموال به کفایت اعمال او موفور گردد:
و لَمْ أَرْ أَمْثَالَ الرَّجَالِ تَفَاوُتًا عَلَى النَّاسِ حَتَّى عُدَّ أَلْفٌ بِوَاحِدٍ
(همان: ۷۹)

در مردم تفاوتی جز از نظر فضل ندیدم به طوریکه هزار نفری که دارای بزرگواری نباشند مانند یک نفر هستند و یک نفر که دارای فضل و کمال باشد هزار نفر شمرده می‌شود.

بیت در باب اول کتاب، در مورد صفات بختیار است. پادشاه اسب‌هایش را به بختیار سپرد و پس از چند روز آن‌ها را فربه یافت. به کفایت و کاردانی بختیار پی برد و او را صاحب همه صفات اخلاقی نیک و لایق خزانه‌داری دانست، نه آخر سالاری. بیت عربی در تأکید کاردانی بختیار آمده و او را بی‌نظیر می‌داند.

۳- «سعود سماوی بر یمین اوست و مرادات دنیاوی قرین او. حشم و خدم را به مکارم اخلاق نظم داده و این مشکلات و معضلات را به نور رأی ثاقب گشاده». شعر:

مَكَانِي مِنْ نَعْمَاكَ غَيْرُ مُؤَخَّرٍ وَحَظِّي مِنْ جَدْوَاكَ غَيْرُ مُضَيِّعٍ
وَأَنْزَى وَأَنْ بَلَّغْتَنِي شَرَفَ الْعُلَى وَاعْتَمَقْتَ مِنْ ذُلِّ الْمَطَامِعِ أَخْدَعٍ
فَمَا أَنَا بِالْمَعْضُوضِ فِيمَا آتَيْتَهُ إِلَيَّ وَلَا الْمَوْضُوعِ فِي غَيْرِ مَوْضِعٍ

(همان: ۵۲)

به برکت بخشایش‌های تو جایگاهم پست نیست و بهره‌ام از بخشندگی‌هایت، پست و ضایع نیست.

هرچند مرا به اوج بلندمرتبگی برسانی و گردنم را از ذلت طمع‌ورزی‌ها برهانی. باز هم از آنچه به من داده‌ای، شرمسار نیستم و مرا در جایی بالاتر از جایگاه خودم نشانده‌ای.

در پایان باب اول، «خداداد» به خاطر گناه نکرده مورد غضب پادشاه قرار گرفت و پادشاه تصمیم می‌گیرد تا او را به دست جلادان بسپرد. خداداد به پادشاه التماس می‌کند که در کشتن او شتاب نکند و اجازه دهد تا حقیقت آشکار شود. بیت در ادامه اظهار لطف پادشاه و تأکید مضمون نثر است.

(د) علی بن الجهم (۱۸۸ - ۲۴۹ ه. ق) (فروخ، ۱۹۸۴، ۲۸۹/۲)

۱- «... پادشاه چون این حکایت لطیف و کلمات ظریف بشنید، آتش غضب او سکونی پذیرفت و عواصف قهر او رکونی. بفرمود تا بختیار را به زندان بردند:

فَإِنْ قُيِّدَتْ رَجُلِي فَلَسْتُ بِجَازِعٍ فَإِنْ خَلَاخِيلَ الرَّجَالِ قُيُودُهَا

(همان: ۱۴۱)

اگر پاهایم در بند است شکوه‌ای ندارم؛ زیرا زینت‌های مردان همین قید و بندهاست بیت مربوط به باب سوم کتاب است. نویسنده، بی‌باکی در برابر به بند کشیده شدن و قبول مشکلات را در ادامه نثر آورده است. مصراع اول چنین آمده است: فَلَا تَجْزَعِي إِمَّا رَأَيْتِ قُيُودَهُ. ثعالبی در «المنتحل» به جای مصراع اول، مصراع دیگری را آورده بدون قائل «فَلَا تَجْزَعِي لَمَّا رَأَيْتِ قُيُودَهَا» (بختیارنامه، ۱۳۷۶: ۳۴۴).

۲- «و یقین دانسته که ثواب صابران از حصر اوهام زیادت است... و تحقیق شناخته که سعادت متابعان علم و مشایعان حلم از حرز افهام بیشتر است. قرآن: وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ درجات».

وَعَاقِبَةُ الصَّبْرِ الْجَمِيلِ جَمِيلَةٌ وَأَفْضَلُ أَخْلَاقِ الرِّجَالِ التَّفَضُّلُ

(همان: ۱۴۸)

و سرانجام صبر زیبا، زیباست و برترین اخلاق مردان، احسان کردن است. این بیت مربوط به باب چهارم و درباره فردی به نام ابوصابر است که فردی بسیار صبور و آرام بوده و همیشه عاقبت این صبر زیبایش را به خاطر داشتن نیروی عقلانی و نور نفسانی می دیده است. بیت نیز تأکید بر مضمون پیشین دارد.

ه) الوأواء الدمشقی (۹- ۳۸۵ هـ) (۶)

۱- «...بفرمود تا آن مرد را که از نردبان به زیر افتاده بود، مختصری چند بدادند و ازو بحلی خواستند و آن را که صبر می فرمود گفت: به چاه و زندان حبس کنید تا کار او نیکو گردد به صبر. حالی بند بر پای بوصابر نهادند و به چاه و زندان فرستادند:

لَوْ قِيلَ مَنْ رَجُلٌ طَالَتْ بَلِيَّتُهُ لَأَسْتَعَجَلْتُ عِبْرَتِي حَتَّى أَقُولَ أَنَا

(همان: ۱۶۱)

اگر گفته شود کیست که مصیبتش طولانی شد، اشکم مرا به عجله وا می دارد تا بگویم: من.

لَوْ قِيلَ هَلْ رَجُلٌ طَالَتْ بَلِيَّتُهُ لَأَسْتَعَجَلْتُ مُقْلَتِي حَتَّى أَقُولَ أَنَا

خلاصه ماجرا چنین است که مردم از بوصابر خواستند در مبارزه با شیری شورانگیز و گور افکن تدبیری کند. گفت: «مبارزه با شیر کار ابطال است، نه شغل اطفال». بروید و صبر کنید. پادشاه با کمک شجاعان شیر را شکار کردند. بوصابر گفت: «نگفتم به صبر کار برآید». جماعتی از عیاران ده عاملی ظالم را کشتند. از او خواستند نزد سلطان روند و برائت خود را اعلام کنند. موافقت نکرد. مجرمان گریختند و بی جرمان درآویختند. بوصابر گفت: «مرا جز صبر علاج و دوايي نیست». مردمان نزد شاه رفته قصه را گفتند. فرمود چرا زودتر نیامدید تا ویرانی به بار نیاید. گفتند: «ما را مقدمی است که پیشه اش صبوری است». به مردم ستم دیده لطف ها کرد و فرمود آن مرد را که

لاف تجلّد و تصبّر می زند و قرعه قدر و جبر می گرداند با دو فرزند و عیال از دیه بیرون کنند. دزدان فرزندان او را برای فروش بردند. بوصابر عیال بی‌تاب را گفت: «صبر کن و حال یوسف و یعقوب را آینه دل ساز». چون بوطاهر به دیهی رسید، روانه شد. متاعی بیاورد؛ اما لشکری ای مست به عیال او باز خورد و او را اسیر برد. وارد شهری شد با امیری ظالم. وی را بگرفتند و به گل کشیدن بردند تا اینکه بند بر پای او نهادند. بالاخره امیر ظالم بگریخت و همه گمان کردند بوطاهر برادر زندانی اوست. پادشاه شد. جماعت دزدان به گمان هدیه فرزندان را نزد شاه بردند و بوصابر شکر کرد. زن متظلمه هم نزد شاه آمد تا داد بخواهد. او همسر بوطاهر بود. آن پادشاه هم بر او خروج کردند. نزد او آوردند تا به مجازات ظلمهایش برسد. بختیار داستان را گفت تا عبرتی باشد، اما او را در بند و زنجیر کشیدند. در داستان بوصابر، این بیت برای بیان سختی‌هایی که بوصابر پی‌درپی متحمل شده و بلاهایی که بر دوش کشیده، تمثیل گونه است.

(و) ابومحمد مهلبی (۲۹۱ - ۳۵۲ ه. ق)

۱- «...گفتند: این چه حالت است که بی زاد و راحله با چندین مشقت و نازله روی در عالم نهاده‌ای و می‌روی؟ گفت: قصه محنت من درازست و طریق بلیت من با نشیب و فراز:

أَلَا مَوْتُ يُبَاعُ فَأُشْتَرِيهِ فَهَذَا الْعَيْشُ مَا لَا خَيْرَ فِيهِ

(همان: ۱۰۳)

ای کاش مرگی فروخته می‌شد تا من آن را بخرم؛ زیرا هیچ خیری در این زندگی نیست. این بیت به داستان بازرگان برمی‌گردد. وقتی غواصان او را با آن حال زار می‌بینند و ماجرا را از او می‌پرسند، او با اشک و آه، از گردش روزگار و بلاهایی که به سرش آورده شکایت می‌کند. بیت عربی نیز برای تأیید و تأکید متن آمده است.

(ز) السَّری الرَّقَّاء (؟ - ۳۶۶ هـ ق)

۱- «اکنون که تاجی بر سر این خدمتکار نهاد و چنین دری از سعادت برین بنده بگشاد، کمر خدمت بر میان عبودیت بسته‌ام و بر قدم فرمان‌برداری منتظر فرمان شهریار می‌نشینم و هرچند زودتر به خدمت رسم و در طلب سعادت زمین عبودیت ببوسم. این ابیات می‌خوانم و شکر (بر) زفان می‌رانم»:

أَلْبَسْتَنِي نِعْمًا رَأَيْتُ بِهَا الدُّجَى صُبْحًا وَ كُنْتُ أَرَى الصَّباحَ بِهِمَا
فَعَدَوْتُ يَحْسُدُنِي الصَّدِيقُ وَ قَبْلَهَا قَدْ كَانَ يَلْقَى _____ أَنِي الْعَدُوُّ رَحِيمًا

(همان: ۶۱)

نعمت‌هایی به من عطا کردی که تاریکی‌ها را روشنایی دیدم؛ درحالی که پیش از آن روز را تاریک می‌دیدم.

پس به حالتی درآمدم که دوست به من حسادت می‌کرد، اما قبل از آن دل دشمن به حالم می‌سوخت.

بیت در باب اوّل کتاب آمده و تأکید کننده مضمون نثر در نقش بدل برای «این ابیات» است. اسفندسالار علی رغم نارضایتی از عقد دخترش توسط شاه، شکرنامه‌ای نوشت و از اینکه همای سعادت بر دوش آن‌ها نشسته، شادی ظاهری خود را ابراز کرد و گفت: «منتظرم تا هرچه زودتر به خدمت شما برسم و زمین درگاهتان را ببوسم و این ابیات را برای شکرگزاری بخوانم». این دو بیت «السَّری الرَّقَّاء» را در نامه خود برای او می‌فرستد. ولی در باطن، خمیر معادات می‌سرشت. پیوسته به باطن، غصه تجرع می‌کرد و به ظاهر، تملق و تصنع می‌نمود.

(ح) ابن الرومی (۲۲۱ - ۲۸۳ هـ ق)

۱- «... به اضطرار، دل از وطن اصل بر می‌باید کند و به ضرورت، فراق و خستگی بر وصال و پیوستگی اختیار می‌باید کرد:

اینجا نه حرمت است مرا و نه حشمت است جایی روم که حرمت و حشمت بود مرا
 إِنَّ لِلَّهِ غَيْرَ مَرْعَاكَ مَرَعَى يَرْتَعِيهِ وَغَيْرَ مَائِكَ مَاءَ
 إِنَّ لِلَّهِ بِالْبَرِّيَّةِ لُطْفًا سَبَقَ الْأُمَمُ السَّابِقَاتِ وَالْأَبَاءَ
 (همان: ۱۷۷)

برای خداوند، غیر از چراگاه تو، چراگاهی است که او را می‌چرانند و غیر از آب تو، آبی
 است.

خداوند به مخلوق، لطفی دارد فراتر از محبت مادران و پدران.

این ابیات از باب پنجم درباره وزیری به نام ابوتمام است که او را به عادل بودن مثل
 می‌زنند. او تدبیر بالایی در امور داشت، ولی پادشاه هیچ وقت به حرف‌هایش گوش
 نمی‌داد و برخلاف نظر او عمل می‌کرد. پادشاه به مال وزیر طمع کرد. وزیر آزردہ خاطر
 شد و با جمعی از خاصان درد دل کرد و گفت: «پادشاه به من توجهی ندارد و مرا با
 سخنی دلگرم نمی‌کند. به ضرورت باید دل از وطن بکنم و فراق و خستگی را برگزینم».
 این ابیات در تمثیل و تأیید داستان آورده شده است.

ط) الْعَبَّاسُ بْنُ الْأَحْنَفِ (؟ - ۱۹۲ ه. ق)

۱- «... پادشاه را خواب و قرار، زایل شد و سکون و صبر، باطل. القصه، با وزیران عشق
 دل در میان نهاد و طریق عفت بر کران، و پرده راز را بگشاد:

وَحَدَّثَنِي يَا سَعْدُ عَنْهَا فَزِدْتَنِي جُنُودًا فَزِدْتَنِي مِنْ حَدِيثِكَ يَا سَعْدُ
 هَوَاهَا هَوَى لَمْ يَعْلَمْ الْقَلْبُ غَيْرَهُ فَلَيْسَ لَهُ قَبْلُ وَلَيْسَ لَهُ بَعْدُ»

(همان: ۱۸۴)

ای سعد! درباره او با من سخن گفתי و دیوانگی مرا زیاد کردی، پس ای سعد بیشتر با
 من سخن بگوی. عشق او عشقی است که دل، جز آن را نمی‌شناخت و قبل و بعدی
 برایش متصور نیست.

ابیات در باب پنجم کتاب مربوط به داستان بوتمام و پادشاه عاشق پیشه است. سرور وزیران روزی نزد شاه، از کمالات و جمالات دختر شاه چین سخن گفت. هر بار با ترفندی در اوصاف آن دختر مبالغه می کردند تا آنجا که در دل پادشاه، عشقی و میلی به آن دختر به وجود آمد و خواب و قرار را از او گرفت. سرانجام او این راز را با وزیرانش در میان نهاد و در طلب وصال او برآمد. بیت عربی در تأیید و تمثیل فزونی عشق شاه به دختر پادشاه چین است.

ی) (الصاحب بن عباد (م ۳۸۵ هـ. ق)

الْحُبُّ سُكَّرٌ خِمَارُهُ التَّلْفُ يَحْسُنُ فِيهِ الذُّبُولُ وَالْدَّنْفُ

(همان: ۵۵)

عشق مستی ای است که آمیختن با آن مایه تلف است و نزاری و بیماری در آن پسندیده است.

این بیت در باب اول کتاب و ذیل داستان دل باختن پادشاه به دختر سپه سالار آمده که هنگام شکار صید، در دام عشق دختری صاحب جمال گرفتار شد و عنان اختیار از کف داد. بیت نیز بی قراری حاصل از عشق را به تصویر می کشد.

ک) ابواسحاق صابی (۳۱۳ - ۳۸۴ هـ. ق)

۱- «چون عقد منعقد شد و اسباب عهد متحد گشت، اعیان دولت و ارکان مملکت نامه های تهنیت به تجدید آن سعادت نوشتن گرفتند و اسفه سالار را به طلوع این ظفر خبر دادند و آغاز سور و عروسی نهادند:

عَرَسٌ تَعَرَّسَ عِنْدَهَا الْاِقْبَالُ وَتُنَالُ فِي جَنِّبِهَا الْاَمَالُ
بَدْرٌ يَزِفُ اِلَيْهِ وَسَطَ سَمَائِهِ شَمْسٌ عَلَيْهَا بَهْجَةٌ وَجَمَالُ
سَعْدَانِ ضَمَّهْمَا نَعِيْمٌ دَائِمٌ قَدْ مُدَّ فِيهِ عَلَى الْاَنَامِ ظِلَالُ

(همان: ۶۰)

عروسی است که بخت و اقبال با وجود او روی می‌آورد و در کنار او آرزوها برآورده می‌شود.

اوهمچون ماه شب چهاردهی است که در پهنه آسمان، خورشید زیبا و شادمان با او زفاف می‌کند.

آن بدر و خورشید(عروس و داماد) را نعمتی پیوسته است که سایه بر روی مردم انداخته است.

ابیات یاد شده در باب اول کتاب آمده و مربوط به ازدواج پادشاه با دختر سپهسالار است که وقتی خبر آن در شهر پیچید، هر کدام از صاحب منصبان پیام تبریک نزد شاه فرستاده و بر این اتفاق مبارک تهنیت گفتند. بیت در توصیف عروسی و سور است و در سندباد نامه در ذیل داستان شاهزاده و گرمابه‌بان و زن آمده است.

ل) ابوالفضل ابوالفرج علی بن الحسین بن هندو(ف ۴۲۰ ه. ق)(عمر فروخ، ۱۹۸۴، ۸۸/۳)

۱- «... دیدید که فرزند مرا در میانه راه دربر بود و دامن مردی مرا به لوث ناجوانمردی خود آلود:

لَنَا مَلِكٌ فِيهِ لِلْمَلِكِ آلَةٌ سَوَى أَنَّهُ يَوْمَ اللَّقَاءِ مُتَوَجِّعٌ
أُقِيمُ لِإِصْلَاحِ الْوَرَى وَهُوَ فَاسِدٌ وَكَيْفَ اسْتَوَاءُ الظِّلِّ وَالْعُودُ أَعْوَجُ»
(بختیارنامه، ۱۳۷۶: ۶۴)

ما در این اینجا، پادشاهی داریم که قدرت شاهی از آن او ست، جز آنکه در روز جنگ، تاجدار است.

هرچند او فاسد و تبه‌کار است، من برای اصلاح کار خلق برمی‌خیزم. اما وقتی چوب شاخص کج است، چگونه سایه آن راست باشد؟

در باب اول، سپهسالار در میان سران سپاه و بزرگان از رذایل و صفات نکوهیده پادشاه سخن به میان می‌آورد و بی‌توجهی او را به خدمات خالصانه آنان یادآوری

می‌کند و قصد شوراندن آنان علیه شاه را دارد. بیت به منظور تأکید بر صفات پادشاه آورده شده است.

۲- «اگر بر موجب ادب و عقل مکتسب برفتمی، در امثال این مذلت و اشکال این محنت نیفتادمی: اذا جاء القضاء عَمِيَ البصرُ، قضای آسمانی را ردّ نیست و حکم ربانی را حدّ نی:

جَرَى قَلَمُ الْقَضَاءِ بِمَا يَكُونُ فَسَيَّانِ التَّحَرُّكُ وَالسُّكُونُ

(همان: ۳۹)

قلم تقدیر بر آنچه باید، جریان یافته است پس سکون و تحرک در برابر آن یکسان است.

در باب اول، خداداد در پاسخ به مهتر کاروان در باره سبب گرفتار شدن خود، قضا و قدر را علت این سرنوشت می‌داند. بیت برای تأکید بر همین موضوع بیان شده است.

۳- اگر تشریف جمال ارزانی دارد تا لحظه‌ای بر آن مشاهده شرابی نوش کنیم... دولتی عظیم و مکرمتی جسیم باشد:

نَحْنُ فِي مَجْلَسِ أُنْسٍ بَكَ تَحْقِيقِ مَجَازٍ
قَدْ نَسَجْنَا الْأُنْسَ ثَوْبًا فَتَفْضَلُ بِطَرَازٍ

(همان: ۶۹؛ یتیمه الدهر، ج ۴: ۱۹۵)

ما در مجلس انسیم و حضور تو مجلس ما را ارزشمند خواهد کرد.

ما از انس جامه‌ای بافته‌ایم و از تو می‌خواهیم که طراز و زینت آن باشی.

در مقدمه حدیقه الحقیقه سنائی چنین آمده است: «بدانکه روزی سلطان شریعت، و برهان حقیقت، و قهرمان طریقت از کمال فتوت، در چهار بالش نبوت پشت واگذاشته بود. بنگریست طایفه‌ای را دید از مخدرات اشراف مهاجر و کدبانوان سادات انصار درآمدند، و شرط تحیت به جای آوردند، پس روی سوی کدبانوی قیامت فاطمه زهرا کردند و گفتند: که ای جگرگوشه مصطفی و ای گوشه دل مرتضی: نحن فی.... مهتر را

گفتند یا رسول‌الله دعوتیست، روی پوشیدگان رؤسا و اشراف جمعند، این چشم و چراغ را د ستور باش، تا مجلس افروزی کند و این گوهر پاک را بفرست، تا به واسطه قلاده آن محفل باشد» (سنایی، ۱۳۲۹، ص ۳۵).

م) ابوالفتح بن العمید (؟-۳۳۷ه. ق)

«در چمن حیات او گل سعادت شکفته وبر شاخ لذات او عندلیب غبطت آشفته:

دَعَوْتُ الْمُنَى وَ دَعَوْتُ الْعُلَا فَلَمَّا أَجَابَا دَعَوْتُ الْقَدَحِ
إِذَا أَدْرَكَ الْمَرْءُ أَمَالَهُ فَلَيْسَ لَهُ بَعْدَهَا مُقْتَرَحِ

(بختیارنامه، ۱۳۷۶: ۹۲)

آرزوها و بلندمرتبگی را فراخواندم؛ پس آنگاه که پاسخ گفتند، شراب خواستم.

زیرا وقتی آدمی به آرزوهایش می‌رسد، پس از آن، دیگر خواسته‌ای ندارد.

در آغاز باب دوم، «خداداد» برای رهایی از مرگ داستان بازرگان بخت برگشته‌ای را برای پادشاه تعریف می‌کند که در ابتدای کار همه چیز بر وفق مراد او بوده و زندگی پرسعادت و طراوتی را داشته است. ابیات بر همین نکات اخلاقی تأکید دارد.

ن) شیخ ابوالمحاسن سعد بن محمد بن منصور

۱- «بازرگان در ارم کرم آن کریم می‌آسود و بعد از محنت لیالی در آن نعمت‌های متوالی می‌غنود:

نَزَلْتُ عَلَى آلِ الْمُهَلِّ سَبِّ شَاتِيَا غَرِيبَا عَنِ الْاَوْطَانِ فِي زَمَنِ مَحَلِّ
فَمَا زِلْتُ فِي اِكْرَامِهِمْ وَاصْطِنَاعِهِمْ وَأَنْعَامِهِمْ حَتَّى حَسِبْتُ هُمْ أَهْلِي

(همان: ۹۹)

در زمستان مهمان آل مهلب شدم، غریب و دور از وطن بودم و روزگار خشکسالی بود. اما همواره از کرامت و نیکی و بخشش آن‌ها بهره می‌بردم، چنان که پنداشتم، ایشان اهل و خاندان من هستند.

در باب دوم بازرگان به انواع سختی و مصیبت دچار می‌شود و دهقان جوانمردی که اوضاع او را بدین سان می‌بیند. او را در سایه امن حمایت خود می‌پذیرد و از او دلجویی می‌کند. ابیات نیز بر همین امر اشاره دارد. آل مُهَلَّب، خاندانی اصالتاً ایرانی منسوب به مهَلَّب بن ابی صُفْرَه بوده، که در اوایل ظهور اسلام برآمد و حداقل تا سده هفت قمری امیران، وزیران، شاعران و دانشمندانی از آن برخاستند.

(س) ابوالحسن علی بن جَهم بن بدر بن الجَهم (۱۸۸-۲۴۹ه. ق)

۱- «بازرگان سر بر زانوی حسرت نهاد وتن را در محل محنت داد. در اسجان احزان محبوس واز حیات و لذات مأیوس:

قالوا حُبِسْتُ فَقُلْتُ لَيْسَ بِضَائِرِي حَبْسِي وَ أَيْ مُهَنْدٍ لَا يُغْمَدُ

(همان: ص ۷۲)

مرا گفتند: به زندان افتاده‌ای! گفتم: مرا از زندان زبانی نرسد؛ آخر کدام شم شیر هندی است که به نیام نرود!

در باب دوم، در بیان ادامه رنج و محنت بازرگان این بیت تمثیل آورده شده که از بخت و اقبال نامبارک هر روز و هر ساعت گرفتار محنتی نو می‌شود و این بار به خاطر خطای ناکرده به زندان می‌افتد.

۲- «...و یقین دانسته که ثواب صابران از حصر اوهام زیادت است... و تحقیق شناخته که سعادت متابعان علم و مشایعان حلم از حرز افهام بیشتر است:

وَعَاقِبَةُ الصَّابِرِ الْجَمِيلِ جَمِيلَةٌ وَأَفْضَلُ أَخْلَاقِ الرِّجَالِ التَّقْضُلُ

(همان: ۱۱۳)

پایان و عاقبت صبر زیباست و بهترین اخلاق مردان بخشش است.

در آغاز باب چهارم، «خداداد» داستان مردی را بیان می‌کند که روش او صبر و تحمل بر همه سختی‌ها بود و نتیجه این صبر و شکیبایی همیشه نیکو بوده است. بیت برای تأکید بر ثمره صبر آورده شده است.

۳- «خسرو بفرمود تا حاجب را خلعتی رفیع پوشانیدند و به مرتبه خواص و به درجه اختصاص رسانیدند:

اللَّهُ لَيْسَ بِغَافِلٍ عَنْ أَمْرِهِ وَكَفَى بِرَبِّي نَاصِرًا وَكَيْلًا
لَا يَمْلِكُ الْإِنْسَانُ بَتًّا قَاطِعًا لِكَمَالِهِ وَقَضَىٰ تَبْدِيلًا
(همان: ۲۴۵)

خداوند از کار خویش یا کار او غافل نیست؛ پروردگار من برای یاری و پشتیبانی‌ام کافی است.

انسان هیچ‌گاه نمی‌تواند مانع عطای او شود یا مبدل قضای او.

در باب نهم، بعد از این که دختر «کامکار» انتقام خود را از پادشاه ظالم و کاردار می‌گیرد، از خسرو خسروان درخواست می‌کند که به حاجب که موجب نجات جان او گردیده، مواهب بیشمار عطا گردد.

(ع) ابوتمام حبیب بن اوس الطایی (۱۸۰-۲۲۸ ه. ق)

در قریه‌ای نزدیک دمشق زاده شد و چون اسلام آورد. نام پدرش را به اوس تغییر داد و به قبیله طی نسبت جست و به طایی شهرت یافت. مدیحه‌سرایی قسمت اعظم شعر او را پر کرده است.

۱- «فرزندان در غرقاب هلاک طعمه جور افلاک شده‌اند بل که در سیلاب خطر لقمه قضا و قدر گشته‌اند. نرد گران باخت‌ام و فرزندان در آب انداخته:

عَجِبْتُ لَصَبْرِ بَعْدَهُ وَ هُوَ مَيِّتٌ وَ كُنْتُ امْرَأً أَبْكِي دَمًّا وَ هُوَ غَائِبٌ
عَلَىٰ أَنَّهَا الْآيَامُ قَدْ صَبَرْنَا كُلُّهَا عَجَائِبَ حَتَّىٰ لَيْسَ فِيهَا عَجَائِبُ
(همان: ۲۵۷)

از بردباریم پس از او در شگفت شدم در حالی که او مرده است و انسانی بودم که خون می‌گریستم، در حالی که او نبود. روزگار سراسر شگفتی‌هاست، آنچنانکه برای همگان عادی جلوه می‌کند.

در باب سوم و داستان گوهرفروش، او که هنوز فرزندان خود را ندیده و نمی‌شناسد بیهوده به آنها تهمت دزدی می‌زند و از شدت خشم آنها را در رود می‌اندازد. بیت تأکید مضمون صبر است.

ف) ابوالفتح علی بن محمد الکاتب البُستی (۴۰۰ ه. ق)

نزدیک سیستان زاده شد و مدتی دبیر دیوان بود. دیوان شعر او حاوی قصاید بسیاری است.

۱- «بختیار به زندان رفت و سر بر زانوی حسرت نهاد و دل بر حکم مقدرات داد:
فَلَا تَعْتَقِدْ بِالْحَبْسِ هَمًّا وَ وَحْشَةً فَأَوَّلُ كَوْنِ الْحُرِّ فِي أَضْيَقِ الْحَبْسِ
(همان: ۱۳۴)

زندان را سبب غم و ترس خود مدار که نخستین جای پیدایش آزادگان، در تنگ‌ترین زندان است.

در پایان باب چهارم، «خداداد» با به پایان رساندن داستان «ابو صابر» بار دیگر از مرگ می‌رهد و به دستور پادشاه به زندان می‌افتد. بیت در تأکید مضمون تقدیر است.
۲- «چون نظر پادشاهی در حق بنده‌ای نامتناهی بینند، نباید که جمعی به حکم حسد صحیفه آینه قربت بنده را تیره کنند یا طایفه‌ای به غبار غیرت دیده سعادتمند بنده را خیره گردانند:

أَنَا كَالْوَرْدِ فِيهِ رَاحَةُ قَوْمٍ ثُمَّ لِأَخْرَيْنَ فِيهِ زُكَامُ
(همان: ۱۴۶)

من چونان گل سرخم که برای یارانم بوی خوش و برای غیر از آنان، زکام به ارمغان می‌آورم.

در باب پنجم «بوتمام» مورد توجه خاص پادشاه قرار می‌گیرد و روز به روز بر قربت و منزلت او افزوده می‌شود و بیم آن می‌رود که مورد حسد حاسدان قرار بگیرد. بیت مضمون تمثیلی دارد.

ص) ابوالحسن علی بن الحسن بن ابی الطیب الباخری (۴-۴۶۷ ه. ق)

در «باخرز»، روستایی بین نیشابور و هرات زاده شد و در آنجا تعلیم دید و روی به شعر آورد.

«بازرگان زمین ببوسید و گفت: این بنده را اگر به مثل صد فرزند نسبی بودی، به غلامی خداوند عالم افتخار کردمی، و به بندگی پادشاه استظهار طلبیدمی. خداداد را به شاه بخشید و از پیش شاه بیرون آمد»... مثل عَشْ رَجَباً تَرَّ عَجَباً:

عِشْنَا إِلَى أَنْ رَأَيْنَا فِي الْهَوَى عَجَباً كُلُّ الشُّهُورِ وَ فِي الْأَمْثَالِ عِشْ رَجَباً

(همان: ۷۷)

زنده ماندیم تا در تمام ماه‌های سال در راه عشق شگفتی‌ها دیدیم. در مثل‌ها آمده است ماه رجب را زنده باش تا شگفتی‌ها ببینی. باخرزی بیت را در مدح القائم بامرالله هنگام ورود به بغداد سروده است.

در باب اول مهتر کاروان خداداد را به دربار پادشاه می‌برد. چهره زیبا و قامت متعادل خداداد در چشم پادشاه خوش می‌آید و از بازرگان می‌خواهد که جوان را به عنوان غلام او ببخشد. بیت تمثیل است.

ق) ابو محمد عبدالله بن احمد اصفهانی (۲۷۴-۳۶۹ ه. ق)

۱- «... اگر مرا به جان دست گیری، تو را بنده‌ای باشم وفادار و خدمتکاری فرمان‌بردار: فَاَحْسِنْ اَنْنِي اَحْسَنْتَ ظَنِّي وَ اَرْجُو اَنْ ظَنِّي لَا يَخِيبُ»

(همان: ۷۵)

نیکی کن زیرا به من حُسن ظنّ بخشیدی و امید دارم که گمان من ناامید نشود.

در باب اول، بعد از آنکه مهتر کاروان، آثار راستی را در کلام و کردار «خداداد» می‌یابد، از او می‌خواهد که از اعمال بد گذشته توبه کند تا او را به عنوان فرزند خود پرورش دهد. بیت تأکید مطلب قبل است.

(ر) ابو محمد عبدالله بن احمد الخازن (۴۷۱-۵۱۸ ه. ق)

«گلبنان دولت شکفته گشتند و بلبلان سعادت آشفته. سحاب احسان در باریدن گرفت و آفتاب امان در تاییدن:

بُشْرَى فَقَدْ أَنْجَزَ الْأَقْبَالُ مَا وَعَدَا وَكَوْكَبُ الْمَجْدِ فِي أَفْقِ الْعُلَى صَعَدَا

(همان: ۷۱؛ ثعالبی، ۱۴۲۰، ج ۳: ۷۴)

مژده که بخت آنچه را وعده کرده بود، به جا آورد و ستاره بزرگی در افق بلندمرتبگی اوج گرفت.

در باب اول پس از شورش سپاه علیه شاه سیستان، او و نوعروش مجبور به ترک کشور و فرار از آنجا می شوند. در مسیر فرار به کرمان می رسند و مورد استقبال و عنایت پادشاه کرمان قرار می گیرند. بیت برای بیان شادی شاه کرمان از دیدار پادشاه سیستان بیان شده است و در اینجا تأکید مضمون قبل است.

(ش) محمد بن حازم الباهلی (۱۱۳-۲۱۵ ه. ق)

۱- « شبی پادشاه را خواب نمی برد، متکراراً گردحرم خود می گشت و گوش می داد تا در هر دری و حجره ای چه می گویند و از هر شجره ای چه می بویند:

يَا رَاقِدَ اللَّيْلِ مَسْرُورًا بِأَوَّلِهِ إِنَّ الْحَوَادِثَ قَدْ يَطْرُقُنَ أَسْحَارًا
لَا تَفْرَحَنَّ بِلَيْلٍ طَرَبَ أَبَابَ أَوَّلِهِ قَرُبَ آخِرِهِ لَيْلٍ أَجَّجَ النَّارُ»

(بختیارنامه، ۱۳۷۶: ۱۹۳)

ای کسی که در اول شب شاد خفته ای، حوادث روزگار گاهی سحرگاهان به سراغ انسان می آید.

شاد مباش به شبی که اول آن خوش است. ای بسا آخر شبی که آتش برمی فروزد.

«آخر» مجرور به حرف جر «رُبَّ» است؛ ولی در کتاب مرفوع است. در باب

پنجم بعد از این که پادشاه بدون شنیدن سخن «بوتمام»، سر از تن او برمی گیرد، دچار

بی‌خوابی و پریشانی می‌شود. شبی که ناشناس به اتاق‌های قصر سرک می‌کشد حقیقت برایش آشکار می‌شود. بیت تأکید مطلب قبل است و تلمیح دارد به «شب آبستن است تا چه زاید سحر».

۲- ۱- ۴- دوره سامانی

أ) ابو احمد بن ابی بکر الکاتب

۱- «آخر الامر وزیر حشم و حاشیه جمع کرد و ماشیه گردآورد. هرچه لابد بود برداشت و هرچه زاید بود بگذاشت:

وَحَـيْرُءُ مِرْفَـتِي عُمُرٌ يَعْـيْشُ بِهٖ مَقْـسَمُ الْحَظِّ بَيْنَ الْجَدِّ وَاللَّـعِبِ
فَحَظُّ ذَـلِكَ مِّنْ عِلْمٍ وَ مِّنْ أَدَبٍ وَ حَظُّ هَـذَا مِّنَ اللَّذَاتِ وَالطَّرَبِ»

(همان: ص ۱۷۸)

بهترین زندگی برای جوانمرد، روزگاری است که بهره‌اش میان کوشش و بازی تقسیم شده باشد.

بهره کوشش و جدیت، علم و ادب است و بهره لهو و لعب، خوشی‌ها و شادمانی‌هاست. در باب پنجم وقتی وزیر خردمند از پادشاه، بی‌حرمتی و بی‌فرهنگی می‌بیند؛ خاصه این که مال او را به ناحق ضبط می‌کند؛ تصمیم می‌گیرد دل از وطن برگیرد و راهی سفر شود.

۲- ۱- ۵- دوره عثمانی

أ) عبدالرحمن العیدروس (۱۱۳۵-۱۱۹۲ ه. ق)

۱- «... آخر دل در فراق بی‌طاقت شد و جان از اشتیاق بی‌استطاعت:

إِنَّ يَوْمَ الْفِرَاقِ قَطَعَ قَلْبِي قَطَعَ اللَّهُ قَلْبَ يَوْمِ الْفِرَاقِ
لَوْ وَجَدْنَا إِلَى الْفِرَاقِ سَبِيلًا لَأَذُنَّا الْفِرَاقَ طَعْمَ الْفِرَاقِ»

(همان: ۲۴۲)

حقاً که روز فراق محبوب، جگر را شعله‌ور ساخته، خدا جگر روز فراق را پاره پاره کند. اگر دست ما به فراق می‌رسید، بی‌شک مزه فراق را به او می‌چشانیم.

بیت یادشده مربوط به داستان شاه دادبین در باب هشتم کتاب است. وزیر، پادشاه را برای به چنگ آوردن دختر قیصر روم که بسیار زیبا صورت و نیک سیرت بوده، برمی‌انگیزد. از این رو پادشاه به قیصر نامه نوشته و دخترش را خواستگاری می‌کند؛ اما قیصر نامه را پاره کرده و با طعن و مسخره، مخالفت خود را اعلام می‌دارد. شاه عصبانی شده و دستور حمله به روم را صادر می‌کند و پس از قلع و قمع بسیار، آن‌ها را شکست می‌دهد. سپس نزد قیصر روم رفته، به حالت تهدید آمیزی به او می‌گوید که با سپاهیان در نیفتد. قیصر مصلحت می‌بیند که صلح کرده و دخترش را به پادشاه بدهد. دختر پادشاه از هم‌سر سابقش که در جنگ کشته شده بود، پسری داشت. وقتی با پادشاه ازدواج می‌کند به ولایت او رفته و از فرزندش دور می‌شود. آتش اشتیاق به وصال فرزند هر روز در دل مادر زبانه کشیده و از فراقش ناله‌ها و گریه‌های بسیاری می‌کند. بیت عربی با مضمون عرفانی در تأکید و توصیف فراق است.

۳- نتیجه‌گیری

با امعان نظر در اشعار عربی بختیارنامه (لمعة السراج لحضرة التاج) نتایج زیر حاصل شد: بیشترین بسامد ابیات عربی در بختیارنامه، از شاعران عرب عصر عباسی بخصوص منتبّی، ابن المعتز، بحتری، علی بن الحسین بن هندو و علی بن جهم است. این ابیات غالباً مفهوم متن فارسی را تأکید می‌کنند و گاه تمثیلی در تأیید نکات اخلاقی و تعلیمی

قصه‌اند. ابیات عربی کتاب بعضاً الحاقی هستند؛ از جمله شعر منسوب به عبدالرحمن العیدروس که مربوط به قرن ۱۲ هجری قمری است در حالی که اثر مربوط به قرن ششم و هفتم. البته در نسخه بودلیان همه اشعار عربی حذف شده است. اختلاف اشعار در قیاس با دیوان‌های شعری مشهود است و اشتباهات اعرابی و کتابت و ویرایشی و ترجمه حائز اهمیت.

وجود ضرب‌المثل در میان بیت‌های عربی از نکات برجسته کتاب است. نیز اعلام و حوادث تاریخی و اجتماعی و سیاسی و باورهای عرب در این اثر نمود پیدا کرده است؛ همچون: سخای حاتم طائی، خطیب بودن سحبان وائل، مدح القائم بامرالله، ورود حضرت زهرا(س) به مجلس زنان با جامه‌ای خاص، کرامت آل مهلب، پیمان شکنی و بی وفایی زنان، صبر و توکل و امید فرج، بی‌اعتمادی به روزگار.

پی نوشت

(۱) مقصود از تاج الدین، محمود بن محمد بن عبدالکریم است که امارت سمرقند داشته است، ولی نولدکه می‌نویسد آنکه والی سمرقند در قرن ۶ بوده، جدش سلیمان بن بغراخان داود است نه عبدالکریم (لمعة السراج، ۱۳۷۶، ص هفت)

(۲) «به‌کرد»: ملکی جابر و بی انصاف که فصل هفتم، داستان ظلم اوست.

(۳) حاتم طائی: مردی سخی و جوانمرد از قبیله طیّ. سحبان وائل: خطیب باهله که در بیان و فصاحت و بلاغت مشهور است (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل حاتم و سحبان)

(۴) نار القری: آتش پذیرایی؛ عرب بدوی در شب آتش روشن می‌کرده است تا کسی که در بیابان مانده است مهمان او شود که این نشانه جود و سخاوت است.

(۵) بوتّمّام: نام وزیری است که موضوع باب پنجم کتاب درباره او و حسادت جماعتی نسبت به اوست.

(۶) الوأواء الدمشقی: «أبو الفرج محمد بن أحمد الغسانی الدمشقی»، شاعر بزرگ اهل دمشق بود.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. الالوسی، محمود شکری (۱۳۰۴)، بلوغ الأرب فی معرفة أحوال العرب، بیروت-لبنان، دار الکتاب العلمیة.
۲. ابن المعتز، ابوالعباس عبدالله (۲۰۰۴ م.)، دیوان، شرح مجید طراد، بیروت، دارالکتب العربی.
۳. أبو تمام، دیوان (۱۴۱۴) شرح الخطیب التبریزی، بیروت، دارالکتب العربی.
۴. البغدادی، (۱۹۹۸ م.) خزائن الأدب، الجزء: ۸، قاهره، چاپ عبدالسلام محمد هارون.
۵. ثعالبی، عبدالملک بن محمد (۱۴۲۰)، یتیمه الدهر ۶ جلد، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة.
۶. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت نامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۷. سنائی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۲۹)، حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه، به تصحیح مدرس رضوی، تهران، چاپخانه سپهر
۸. شمیسا، سیروس (۱۴۰۲)، سبک شناسی شعر، تهران، انتشارات میترا.
۹. فروخ، عمر (۱۹۸۴ م.)، تاریخ الأدب العربی، الطبعة الخامسة، بیروت، دارالعلم للملایین.
۱۰. لمعة السراج لحضرة التاج (بختیارنامه)، (۱۳۷۶)، تصحیح محمد روشن، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

ب) مقالات

۱. تندکی، خدیجه و علی تسنیمی (۱۳۹۶)، «بختیارنامه و نقد سبک‌شناسانه آن»، پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، ش ۲۸، صص ۱۱ - ۳۷
۲. حسینی، مریم (۱۳۸۶)، «مقایسه تطبیقی حکایت‌های هندی-ایرانی در ادب کلاسیک فارسی» زن در توسعه و سیاست، ش ۱۸، صص ۲۹ - ۵۶.

۳. حسینی سروری، نجمه (۱۳۹۸)، «مقایسه سندبادنامه و بختیارنامه از نظر الگوی مشارکت‌کنندگان روایت»، متن‌شناسی ادب فارسی، دوره ۱۱، شماره پیاپی ۴۱، صص ۸۹-۱۰۸.

۴. حکیم آذر، محمد (۱۳۹۴)، «سبک و ساختار لمعه السراج لحضرة التاج»، پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، ش ۱۹، صص ۵۱-۸۰.

۵. رستمی، فرزاد (۱۳۹۸)، «بررسی و تحلیل شخصیت زن در سه اثر سندباد نامه، سمک عیار و بختیارنامه بر اساس نقد زن‌گرایانه (فمینیستی)»، مطالعات زبان و ادبیات غنایی، سال ۹، ش ۳۰، صص ۴۵-۵۴.

۶. شهاب، علی (۱۳۶۷)، «نقد کتاب: بختیار نامه (لمعه السراج لحضرة التاج) به تصحیح محمد روشن، تهران، کلک، ش ۱۴، صص ۳۷۰-۳۷۱.

۷. محمدی، داود و فراست دژداه (۱۳۹۷)، «بررسی عناصر داستان در کتاب بختیارنامه»، اولین همایش بین‌المللی زبان و ادبیات فارسی، صص ۱-۱۹.

ج) پایان‌نامه‌ها

۱. برزگر ماهر، زینب (۱۳۸۹)، تحلیل روان‌شناختی ویژگی‌های زنان در ادبیات کلاسیک باتکیه بر کتاب‌های کلیله و دمنه، مرزبان‌نامه، بختیارنامه و سندبادنامه، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، به راهنمایی محمد یآوری، دانشگاه محقق اردبیلی.

۲. تندکی، خدیجه (۱۳۹۴)، بررسی عناصر داستانی در بختیارنامه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی علی تسنیمی، دانشگاه حکیم سبزواری.